

**TOPISHMOQ DUNYONI LINGVISTIK KODLASHTIRUVCHI
VOSITA**

NamDU 10.00.01

O'zbek tili kafedrası mustaqil izlanuvchisi

UBS Til va adabiyot ta'limi kafedrası o'qituvchisi

Malikova Gulchexra Odiljon qizi

ziyodullamalikov1@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda xalq o'g'zaki ijodining eng kichik janrlaridan sanalgan topishmoq dunyoning lisoniy manzarasini aks ettiruvchi vosita ekanligi, uning tarkibidagi kodlar orqali butun olam ko'rinishini ochib bera olishi misollar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: topishmoq, ma'naviy kod, lingvistik kod, interpretator mantiqiy tuzilma, metaforik ifoda.

Kod – bu axborotni uzatish, saqlash va qayta ishlash uchun ishlatiladigan shartli belgilar, signallar yoki dasturlash tili buyruqlari tizimi. U axborotni kodlash (maxfiylashtirish yoki ixchamlashtirish) va koddan chiqarish (tushunish) jarayonlarini o'z ichiga oladi. Tilshunoslikda kod va belgi atamaları belgilarni o'rganuvchi fan semiotikaning asosiy tushunchalaridan biri sanaladi. Turli belgilar alohida fan sohalarida hamda kundalik turmushda keng qo'llanadi.

Inson o'z olamini belgilar bilan to'ldirib borishining asosiy sababi axborotni

ixcham qobiqda yetkazish, tejamkorlikka intilishda deb hisoblash mumkin. Sotsial axborotning har qanday moddiy ifodalovchilari belgi hisoblanadi. [2.,57] Axborotni hajman kichik birliklarda ifodalash uning hayot kechirishidagi va kommunikatsiyaga kirishuvidagi universal vosita bo'la oladi. Shunday qilib, semiosfera inson hayotida katta ahamiyatga ega. Insonning universal semiosferasidagi asosiy kod bu–tildir. [3.,39-45]

Dastlab matematika va informatika fanlari doirasida keng qo'llanilishda bo'lgan kod tushunchasi gumanitar sohalarida ham qo'llanila boshlandi. Bunda belgilik xarakteriga ega til hamda madaniyat alohida ahamiyatga ega. Ular belgilar vositasida xalqning tajribasi va me'yorlarini kelgusi avlodga yetkazadi.

Kod haqida gapirganda muhim bir jihat e'tiborga olinishi lozim – kodlashtirilgan

axborot – shifrlangan axborotdir, bunda deshifrovka bosqichi bo'lishi shart. Bu

borada M.L.Kovshovanning izohi diqqatga sazovor: “Semiotikada kod belgilar sinfini hamda ularning interpretator tomonidan “o‘qilish” qoidalarini ifodalaydi, ular, o‘z navbatida, u yoki bu sohadagi bilim, u yoki bu madaniyat bilan, interpretatorning kompetensiyasi bilan shartlangan bo‘ladi. Shunday qilib, semiotikada belgi hamda uni mazmunan to‘yintiruvchi, interpretator uchun shifrlangan axborotni “o‘qish” imkonini beruvchi kod ajratiladi”. [4.,169] Masalan, xitoylarda qizil rang omad va xursandchilik ramzi hisoblanadi. Ammo rus madaniyati stereotiplariga ko‘ra ahmoqning yoqtirgan rangi qizildir. Qizil qalpoq, qizil kiyim, qizil etik uning doimiy hamrohlari ekaninini rus tilidagi bir qator maqol, topishmoq va ertak motivlari tasdiqlaydi. Ko‘rinadiki, madaniyat kodlarini dekodlash lingvomadaniy kompetensiyani talab etadi.

O‘zbek xalq topishmoqlari xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, xo‘jalik faoliyati, maishiy turmushi va estetik tasavvurlarini aks ettiruvchi og‘zaki ijod namunasidir. Topishmoq matnida obyekt bevosita nomlanmaydi, balki ramziy-belgili shaklda ifodalanadi. Mazkur jarayonda belgi, kod va interpretator o‘rtasida uzviy bog‘liqlik yuzaga keladi. Masalan,

Yer tagida oltin qoziq. (Sabzi)

Mazkur topishmoqda “oltin qoziq” birikmasi belgi vazifasini bajaradi. “Oltin” komponenti rang belgisi sifatida sarg‘ish tusni bildirsa, “qoziq” shakliy o‘xshashlikni ifodalaydi. Ushbu obrazni to‘g‘ri talqin qilish uchun interpretator dehqonchilik madaniyati, yer osti mahsulotlari va ularning tashqi ko‘rinishi haqidagi bilimga ega bo‘lishi zarur. Demak, bu yerda madaniy kod agrar hayot tarzi bilan bog‘liq bo‘lib, topishmoq eshituvchi aynan shu tajribaga tayanib ma‘noni ochadi. Agar mazkur madaniy tajriba mavjud bo‘lmasa, topishmoq mazmuni anglashilmasligi mumkin.

O‘zi kichkina, ichi to‘la sandiq. (Anor)

Bu misolda “sandiq” obrazi belgi sifatida qo‘llanadi. Sandiq sharqona maishiy madaniyatda qimmatbaho buyumlar saqlanadigan idish sifatida qadrlanadi. Anorning ichki tuzilishi — ko‘plab donalarning tartibli joylashuvi — sandiqdagi boylik obraziga qiyoslanadi. Interpretator ushbu qiyosni anglash uchun sandiqning ijtimoiy-madaniy ahamiyati haqidagi bilimga ega bo‘lishi kerak. Shunday qilib, ma‘no hosil bo‘lishi topishmoq topuvchining milliy tafakkuri va metaforik fikrlash qobiliyatiga bog‘liq bo‘ladi.

Ko‘k ko‘ylakli kelinchak, yer yuzini supurar. (Shamol)

Mazkur topishmoqda “ko‘k ko‘ylakli kelinchak” birikmasi belgi vazifasini bajaradi. “Ko‘k” komponenti osmon rangini, “kelinchak” esa nafislik va harakat obrazini ifodalaydi. “Yer yuzini supurar” ifodasi esa shamolning harakat natijasida chang-to‘zon ko‘tarishi yoki barglarni uchirishi bilan bog‘liq

tasavvurni beradi. Ushbu topishmoqda madaniy kod tabiat hodisalarini antropomorf tasvirlash an'anasi bilan bog'liq. O'zbek xalq tafakkurida tabiat ko'pincha jonlantiriladi. Interpretator mazkur metaforik tasvirni tushunish uchun xalqona obrazli tafakkur va tabiat hodisalari haqidagi tajribaga ega bo'lishi zarur. Demak, bu yerda ma'no hosil bo'lishi interpretatorning tabiat va folklor obrazlari haqidagi milliy bilimiga tayangan holda yuzaga keladi.

Yashil sandiq ochildi, ichidan zar sochildi. (Paxta)

Bu topishmoqda “yashil sandiq” va “zar” birliklari belgi vazifasini bajaradi. “Yashil sandiq” paxta ko'sagining tashqi ko'rinishini, “zar” esa uning qimmatli mahsulot sifatidagi ahamiyatini ifodalaydi. Mazkur topishmoqda madaniy kod agrar xo'jalik, xususan, paxtachilik bilan bog'liq. O'zbek xalqining tarixiy hayotida paxta yetishtirish muhim o'rin tutganligi sababli, paxta boylik va ne'mat timsoli sifatida talqin qilinadi. Topishmoq eshituvchi ushbu topishmoqni to'g'ri anglash uchun paxtaning biologik tuzilishi hamda uning iqtisodiy-madaniy qiymati haqidagi bilimga ega bo'lishi kerak. Shunday ekan, ma'no eshituvchining agrar-madaniy tajribasiga tayangan holda ochiladi.

Bir otasi, bir onasi, necha yuz ming bolasi.

(Quyosh, oy va yulduzlar)

Mazkur topishmoqda “ota” va “ona” kosmik jismlarning ramziy ifodasi bo'lib, odatda quyosh va oy yoki oy va yulduzlar tizimini anglatadi. “Yuzta bolasi” esa osmondagi ko'plab yulduzlarni bildiradi. Bu yerda madaniy kod kosmik tasavvurlar, xalq astronomiyasi va mifologik qarashlar bilan bog'liq. O'zbek xalq og'zaki ijodida osmon jismlari ko'pincha oilaviy model asosida talqin qilinadi. Tabiat hodisalarini ijtimoiy munosabatlarga qiyoslash — milliy tafakkurga xos xususiyatdir. Bu topishmoqning javobini topishda osmon jismlari haqidagi elementar tasavvur hamda folklorona ramziy tafakkurga ega bo'lish zarur. Tilimizdagi barcha topishmoqlarda har bir xalqning milliyligi, urf-odatlari, an'analari, madaniyatini aks ettiruvchi “milliy kod”lar ishtirok etadi. Bu ham, albatta, ushbu janrning o'ziga xos janriy xususiyatlaridan biri sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hakimov M. Til nazariyasi va amaliyoti. – Farg'ona, 2016. – B. 15
2. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 57
3. Усмонов Ф. Ўзбе тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи. Андижон - 2019 – б-39-45.

4. Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры. Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – С. 169.
5. Abdurahimov M. O‘zbek xaqi topishmoqlari. – www.ziyouz.com, 2008